

Wokół książki Joanny Kulwickiej-Kamińskiej *Przekład terminologii religijnej islamu w polskich tłumaczeniach Koranu na tle biblijnej tradycji translatorycznej*¹

Znane i dochowane do dziś teksty Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego początkami swymi sięgają drugiej połowy XVI wieku, choć sami Tatarzy ziemie te zamieszkiwali od średniowiecza. Wyznająca islam ludność znalazła się na dawnych polskich Kresach Wschodnich w warunkach diaspory, stanowiła mniejszość nie tylko etniczną, ale też kulturową i wyznaniową. Z czasem Tatarzy „Utracili znajomość swoich etnicznych (turkijskich) dialektów, a w warunkach izolacji od źródeł i korzeni islamu – zagubili także czynną znajomość liturgicznego języka arabskiego, przyjmując funkcjonujące w WKL język polski i/lub białoruski. Proces ten następował od XV w., a moment jego zakończenia datuje się właśnie na drugą połowę XVI stulecia. Wówczas to powstawały pierwsze przekłady ksiąg o treści religijnej na znane społeczności tatarskiej języki słowiańskie” (s. 55–56), w tym przekłady Koranu. Polski przekład Koranu był poprzedzony tłumaczeniem na łacinę (z inicjatywy Piotra z Cluny w XII wieku, ale wydany drukiem dopiero w 1543 roku) i na język włoski (1547 rok). XVI-wieczny polski (w północnokresowej odmianie polszczyzny) przekład Koranu jest więc trzecią translacją świętej księgi islamu.

Piśmiennictwo Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego od dawna przyciąga uwagę badaczy. Jako pierwsi zainteresowanie ich tekstami ujawnili uczeni niemieccy², ale już w 1857 roku Antoni Muchliński, polski orientalista badający język i kulturę arabską, turecką i Tatarów litewskich, profesor Uniwersytetu

¹ J. Kulwicka-Kamińska, *Przekład terminologii religijnej islamu w polskich tłumaczeniach Koranu na tle biblijnej tradycji translatorycznej*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2013, ss. 357 + płyta CD ss. 931.

² H.O. Fleischer, F. Delitzsch, *Catalogus librorum manuscriptorum qui in Bibliotheca Senatoria civitatis Libsiensis asservantur*, Grimmae 1838.

Petersburskiego, opublikował fragmenty polskich i białoruskich tekstów tatarskich oraz słownik orientalizmów w języku polskim³. I właściwie od tego czasu, ale zwłaszcza od wieku XX, podejmowane są, z różnym natężeniem, badania piśmiennictwa tatarskiego. Szczególnie przyciąga ono uwagę uczonych polskich⁴, gdyż „znaczenie tatarskiego piśmiennictwa jest niebagatelne, albowiem z jednej strony ukazuje związki między wielowątkową kulturą Rzeczypospolitej a światem islamu, z drugiej zaś – jest istotnym źródłem do prowadzenia badań filologicznych, gdyż zawiera niezbadane dotąd warstwy gramatyczne i leksykalne polszczyzny północnokresowej z okresu od XVI do XX w. oraz wszechstronnie ilustruje sposoby i metody sławizacji – polonizacji i białorusyzacji – orientalizmów (zwłaszcza arabizmów i turcyzmów). Stanowi także bezcenny materiał do obserwacji procesów interferencyjnych i transferencyjnych w obrębie języków słowiańskich i kontaktów słowiańsko-orientalnych na wszystkich płaszczyznach językowych: graficzno-ortograficznej, fonetyczno-fonologicznej, leksykalno-semantycznej i gramatycznej. Jest ponadto podstawą do prowadzenia badań interdyscyplinarnych, m.in. językoznawczych, historycznych, etnograficznych, religioznawczych etc.” (s. 8).

W nurt badań piśmiennictwa Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego włączyła się Joanna Kulwicka-Kamińska, toruńska badaczka młodszego pokolenia, od kilkunastu lat z dużym powodzeniem zajmująca się problematyką teolingwistyczną, dyscypliną badawczą odwołującą się do wielu konfesji i wymagającą kompetencji z kilku dyscyplin. Badaczka skupia się na bardzo istotnym problemie, mianowicie na styku chrześcijaństwa i islamu. W tym przedmiocie bada przede wszystkim słowiańsko-orientalne relacje językowe i zagadnienia przekładu terminologii muzułmańskiej na języki słowiańskie. Z zakresu tej problematyki opublikowała liczne studia dotyczące różnych aspektów słowiańsko-orientalnych relacji językowych⁵. Dotychczasowe badania uwień-

³ A. Muchliński, *Źródłosłownik wyrazów, które przeszły, wprost czy pośrednio, do naszej mowy z języków wschodnich*, Petersburg 1858. Antoni Muchliński jest też autorem innych prac o Tatarach litewskich tak rosyjskojęzycznych, jak i polskojęzycznych, np. *Zdanie sprawy o Tatarach litewskich*, Wilno 1858.

⁴ Bogata literatura w monografii J. Kulwickiej-Kamińskiej, *Przekład terminologii religijnej islamu...*, s. 284–334.

⁵ Uwagę zwraca opublikowana w 2004 roku monografia *Kształtowanie się terminologii muzułmańskiej. Na podstawie piśmiennictwa religijnego Tatarów litewsko-polskich*, Toruń 2004, a ponadto artykuły, np. *Zabytki piśmiennictwa Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stan badań i kierunki badań*, w: *Żywe problemy historii języka*, red. M. Kuźmicki, M. Osiewicz, Poznań 2010, s. 193–206; *Z problematyki przekładu muzułmańskiej i chrześcijańskiej terminologii religijnej (na podstawie piśmiennictwa religijnego Tatarów litewsko-polskich, polskich przekładów Koranu i Biblii)*, w: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kalbos, kultūros ir raštijos tradicijos*, Vilnius 2009, s. 335–345; *Terminologia islamistyczna w polskiej leksykografii*, w: *Islam*

czyła znakomitą monografią *Przekład terminologii religijnej islamu w polskich tłumaczeniach Koranu na tle biblijnej tradycji translatorycznej* wydaną przez Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w 2013 roku, liczącą 357 stron druku i 931 stron słownika w wersji elektronicznej. Otrzymałmy więc monografię o łącznej objętości 1288 stron! Książka sytuuje się, najogólniej rzecz ujmując, w obszarze historii języka, tj. w historycznojęzykowych problemach teolingwistyki, a dokładniej – kitabistyki. Ale praca wykracza poza granice tradycyjnej kitabistyki: rozpatruje skomplikowane stosunki językowe i kulturowe na pograniczu chrześcijaństwa i islamu, wkracza w problematykę translologiczną (koraniczną i porównawczą koraniczno-biblijną) w aspekcie językoznawczym i literaturoznawczym, przywołuje elementy religioznawstwa (islamistyka i biblistyka), odwołuje się do sławistyki, arabistyki i turkologii. Podstawowy cel pracy Kulwicka-Kamińska formułuje następująco: „Niniejsza rozprawa stawia sobie za cel możliwie pełne przedstawienie sposobów oddawania arabskiej leksyki i frazeologii w językach słowiańskich, w tym także adaptacji form arabskich i tureckich do systemu gramatyczno-leksykalnego tych języków oraz pokazanie zastosowanych przez tłumaczy metod przekładu, a zarazem metod transformacji pierwowzoru [...]. Jej zadaniem jest więc również wskazanie mechanizmów językowych wpływających na powstanie polskiej terminologii muzułmańskiej w zakresie nominowania Allaha i pogańskich bożków, aniołów, świętych ksiąg, proroków oraz Dnia Sądu Ostatecznego” (s. 8–9). I dalej: „Podjęto więc tu próbę omówienia zjawiska adekwatnego przekładu muzułmańskiej terminologii religijnej, mieszczącej się w polu semantycznym dogmatów islamu, na języki słowiańskie [...] w rękopiśmiennych zabytkach Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz w polskich drukowanych tłumaczeniach Koranu w zestawieniu z terminologią biblijną” (s. 9–10).

Zasadnicza część monografii, forma drukowana, jest właściwie syntezą wieloletnich badań Kulwickiej-Kamińskiej, sygnalizowanych we wcześniej publikowanych artykułach i rozprawach. Scharakteryzowała w niej warsztat naukowy: instrumentarium metodologiczne, podłoże teoretyczne badań, kanon źródeł, zarówno przekładów Biblii na język polski, jak i tatarskiego piśmiennictwa przekładowego. W kolejnych rozdziałach przedstawiła syntezę wyników badań dotyczących takich problemów, jak np. polskie tłumaczenia

i muzułmanie Białorusi w XX wieku, red. I. Konopacki, Mińsk 2002, s. 60–73; *Sposoby przekładu chrześcijańskiej i muzułmańskiej terminologii religijnej w polskich translacjach biblijnych i koranicznych*, w: *Chrestomatia teolingwistyki*, red. A. Gadomski, C. Łapicz, Symferopol 2008–2009, s. 333–348; *Orientalizmy doby staropolskiej – adaptacja do języka polskiego (część I)*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Filologia Polska” 2003, z. 359: „Językoznawstwo”, s. 103–134; *(część II)*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Filologia Polska” 2006, z. 377: „Językoznawstwo”, s. 93–126.

Koranu a biblijna tradycja tłumaczeniowa, związki religijnego piśmiennictwa tatarskiego z literaturą staropolską, terminologia religijna islamu w kilku tłumaczeniach Koranu na język polski.

Podstawą materiałową tak prowadzonych badań uczyniła Autorka przekłady Koranu na język polski oraz muzułmańskie teksty religijne Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego, pisane co prawda po polsku, ale, co jest sprawą niebagatelną dla podjętych problemów szczegółowych, grafią arabską. Decyzje co do doboru źródeł narzuciły też ramy chronologiczne podjętych badań. Obejmują one czas od pierwszej translacji ksiąg religijnych Tatarów litewsko-polskich z drugiej połowy XVI wieku do ostatniego polskiego przekładu Koranu z 1986 roku (wydanego w 1990 roku). Przyjęte do badań źródła stworzyły kanon imponujący, dający dobry przegląd kolejnych prac translatorskich. Pozyskany materiał leksykalny i frazeologiczny Autorka umieściła w możliwie szerokim kontekście dwojakiego rodzaju: z jednej strony odwołuje się do licznych tłumaczeń Biblii, pokazując wzajemne wpływy i odniesienia, z drugiej – sytuuje analizowaną islamską terminologię religijną na tle dogmatyki i praktyki islamu.

Dla historii języka polskiego i dla staropolskiego literaturoznawstwa bezcenne są ustalenia dotyczące relacji między translacjami islamskich tekstów religijnych, szczególnie Koranu, a polską literaturą biblijną. Autorka monografii pokazuje rolę europejskiej tradycji przekładów biblijnych w ukształtowaniu tłumaczonych tatarskich tekstów religijnych. Jak pisze: „Takie zestawienie ma służyć ustaleniu ewentualnych zakresów wpływów przekładów biblijnych na tatarskie teksty przekładowe i polskie drukowane tłumaczenia koraniczne, albowiem jednym z zasadniczych zadań [...] dysertacji jest wskazanie, w jakim stopniu – obecny w translacjach tatarskich oraz w późniejszych przekładach koranicznych – zasób leksykalny i frazeologiczny o charakterze jakościowym jest wspólny bądź też odmienny od słownictwa przekładów biblijnych czy też literatury biblijno-psałterzowej, a więc pokazanie zależności muzułmańskiej terminologii religijnej od istniejącej już w polszczyźnie terminologii chrześcijańskiej” (s. 9–10) oraz „ustalenie stopnia zależności polskich translacji koranicznych od wcześniej powstałych przekładów Biblii” (s. 23). Miejsca styczne między Biblią a Koranem dostrzega Badaczka na różnych poziomach, poczynając od prądów umysłowych epoki, kiedy pojawił się pierwszy polski przekład świętej księgi islamu. Pisze bowiem: „Tak więc polska przekładowa literatura religijna, w tym translacje Biblii na język polski oraz piśmiennictwo religijne Tatarów WKL, wyrasta z głównych prądów umysłowych renesansu: humanizmu oraz reformacji. Pojawienie się słowiańskojęzycznego piśmiennictwa religijnego zapisanego alfabetem arabskim zbiegło się w czasie i było zarazem skutkiem reformacji, ponieważ wówczas społeczności, wchodzące w skład WKL, szczególnie interesowały się własną historią, kulturą i religią,

opierając na nich swoją autonomię” (s. 79). I podkreśla: „Reformacja miała zatem istotny wpływ na ożywienie kulturalne i religijne w WKL, emancypację języków narodowych, znajdującą swój wyraz w przekładach Biblii na te języki, co mogło znacząco wpłynąć na podjęcie przez Tatarów decyzji o tłumaczeniu świętej księgi islamu – Koranu” (s. 83).

Posłużwszy się bogatym materiałem źródłowym oraz dobrze wyważonym instrumentarium badawczym, Autorka dowiodła, że tłumacze Koranu na język polski korzystali nie tylko z wcześniej wypracowanych na gruncie europejskim metod przekładu, ale też z konkretnych rozwiązań, jako że pierwsi translatorzy muzułmańskich tekstów religijnych, obok sławizowania terminów przynależnych tylko religii i kulturze islamu, niejednokrotnie przejmowali i adaptowali chrześcijańską terminologię religijną wywodzącą się z Biblii. Przykładów w pracy znajdziemy wiele, np. „Do wspólnych Biblii i Koranowi zamienni można zaliczyć przede wszystkim *księgę, pismo i słowo*, ale też, co zawarte w księdze, staje się jej nazwą – por. *objawienie, opowiadanie, prawidło, prawo, prorocstwo*”; „Wspólne przekładom Biblii i Koranu są takie metaforyczne (powstałe na drodze neosemantyzacji) nazwy ksiąg świętych, jak: *mądrość* (wszystkie przekłady koraniczne) i *prawda* (wszystkie przekłady koraniczne)” (s. 186) czy: „Wśród wspólnych Biblii, tradycji chrześcijańskiej i Koranowi rodzimych nominacji proroków są np. *apostoł, bogobojny, chory, czarnoksiężnik, czarownik, człowiek, czysty, dziecko, kapłani, kłamca, kuglarze [...]*” (s. 188). Przykłady można by mnożyć. Jednak, jak dowodzi, „jest to raczej analogia translacyjna niż adekwatne i zgodne z doktryną islamu zastępowanie terminów muzułmańskich terminami z kręgu religii i kultury chrześcijańskiej” (s. 132). I dodaje, że „Mimo wielu zbieżności z translacjami biblijnymi – tatarskie teksty przekładowe charakteryzują się także wysokim stopniem oryginalności i zachowaniem własnej autonomii” (s. 137), np. „W przekładach koranicznych [w zakresie metaforycznych nazw świętych ksiąg – A.P.K.] obecny jest natomiast bogaty repertuar neosemantycznych określeń ksiąg objawionych, konotujących miłosierdzie i łaskę, mądrość i płynącą z niej naukę oraz prawdę, światło i prawo, jak również uzdrowienie. Należą tu [...] np. *dziedzictwo, łaska, światło, światłość*, a także *dowód, miłosierdzie, przewodnictwo, przypomnienie, rozróżnienie, rozstrzygnięcie, szczęście, uzdrowienie*” (s. 186) czy: „Do właściwych tylko przekładom koranicznym nominacji [proroków – A.P.K.] zaliczyć można natomiast: *autora, cierpliwego, czarodzieja, czciciela, groźącego, ludzkiego, naczelnika [...]*” (s. 188). Podsumowując tę część rozważań, Kulwicka-Kamińska stwierdza: „Zaadaptowana i przyswojona przez język polski terminologia chrześcijańska jest immanentną cechą tatarskich tłumaczeń. Znaczna jej część to zapożyczenia z języka czeskiego, ale w czasie, gdy powstawały pierwsze przekłady koraniczne, były to w większości wyrazy

w polszczyźnie «zadomowione», powszechnie używane i nieodczuwane jako obce. [...] W tatarskim piśmiennictwie przekładowym uwikłanie w relacje formalne i semantyczne z terminologią chrześcijańską było spowodowane przede wszystkim koniecznością przyporządkowania określone systemowi pojęć systemu terminów w języku innym niż liturgiczny, arabski” (s. 131). I dalej reasumuje: „Posługiwano się więc terminologią chrześcijańską do nazywania pojęć religijnych islamu. Tymczasem nie są to określenia synonimiczne, gdyż różnice między nimi wypływają z fundamentalnych założeń wyznaniowych. Leksyka chrześcijańska nie może stanowić pełnowartościowego ekwiwalentu terminów arabskich. Dotyczy bowiem innej rzeczywistości (opisuje inną rzeczywistość) i nie jest w stanie oddać wszystkich niuansów semantycznych terminów religii muzułmańskiej” (s. 131–132).

Drugim generalnym problemem istotnym dla badacza dziejów polszczyzny jest kwestia języka, którym posługiwali się (zwłaszcza XVI- i XVII-wieczni) tatarscy tłumacze. W tym zakresie niepodważalną wartość mają rozważania Autorki monografii o terytorialnie uwarunkowanej odmianie języka polskiego, jaką jest polszczyzna północnokresowa, zgodna z miejscem osiedlenia Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ta właśnie terytorialna odmiana polszczyzny stała się podstawą tłumaczeń tekstów tatarskich. Niejednokrotnie zresztą w analizowanych translacjach białoruszczyzna nawet dominuje nad polszczyzną. Jak dowodzi Autorka: „Jeśli zaś chodzi o języki słowiańskie, na które przekładano muzułmańskie teksty religijne ze źródeł arabskich lub tureckich, to zabytki piśmiennictwa Tatarów WKL odzwierciedlają stosunki socjolingwistyczne panujące w Księstwie, gdzie na substrat białoruski nałożył się język polski jako wszechstronnie rozwinięty język wyższej kultury. Przeważają więc teksty mieszane językowo: białoruskie i białorusko-polskie, co ilustruje panującą wśród Tatarów diglosję białorusko-polską” (s. 63).

Tatarscy translatorzy w trakcie pracy tłumaczeniowej zmagali się z wieloma problemami. Jednym z istotnych była kwestia rozwiązań graficznych, bowiem przekładając islamskie teksty religijne na język polski (północnokresowy/białoruski), posługiwali się alfabetem arabskim, a więc w zakresie wielu słowiańskich cech językowych – fonologicznych – nieprzystającym do potrzeb. Autorka monografii kłopoty te obrazowo przyrównuje do problemów, przed jakimi stanęli pisarze i kopiści tekstów staropolskich (s. 178). Mimo to w tekstach tatarskich zaświadczone zostało wiele charakterystycznych językowych cech regionalnych, jak np. asynchroniczna wymowa samogłosek nosowych (typ *derekjón*, *widzōnci*), redukcja samogłosek nieakcentowanych zwana akaniem (typ *prarok*, *paxvalnaść*), obniżenie artykulacji *i, y > e +M/R* (typ *dušejemca*, *drekcyjón*), reduplikacja *n* (typ *jedinnyj*) i wiele innych. Są to ważne, wczesne poświadczenia językowej odrębności polszczyzny północno-

kresowej, tym ważniejsze, że „protografy [tekstów – A.P.K.] mogły powstać już w drugiej połowie XVI stulecia” (s. 184).

Do monografii, jak już zostało powiedziane, dołączony jest na płycie CD słownik zawierający 931 stron szczegółowych analiz materiałowych. Autorka nadała mu postać słownika tematycznego: w poszczególnych artykułach hasłowych gromadzi, opisuje i interpretuje terminologię z następujących zakresów: 1) „Wiara w jednego Boga”, 2) „Inni bogowie, poza Allahem”, 3) „Wiara w aniołów”, 4) „Wiara w święte księgi: Torę, Ewangelię, Koran”, 5) „Wiara w wysłanników Boga (od Adama do Muhammada)”, 6) „Wiara w Dzień Sądu Ostatecznego”.

Cała zgromadzona terminologia, wszystkie nominacje nazwy stanowiącej hasło podstawowe są bogato udokumentowane źródłowo, z podaniem wszystkich znaczeń i modyfikacji znaczeniowych w źródłach i słownikach, zinterpretowane etymologicznie, osadzone w dogmacie islamu, porównawczo zestawione z analogicznymi terminami biblijnymi i dogmatem chrześcijańskim. Prezentowane w tej części pracy ustalenia daleko wykraczają poza tradycyjnie rozumiany słownik (choć tak Autorka tę część zatytułowała). Są to bowiem rozważania nie tylko językowe, ale i kulturowe, bardzo ważne dla zrozumienia istoty tradycji translatoryki biblijnej i tradycji islamu w tekstach muzułmańskich tłumaczonych na język polski.

Rozważania o przekładzie terminologii religijnej islamu w polskich tłumaczeniach Koranu na tle biblijnej tradycji translatorycznej autorstwa Kulwickiej-Kamińskiej, to praca dojrzała, bardzo dobrze sprobematyzowana i uargumentowana, sytuująca się na pograniczu dyscyplin naukowych: językoznawstwa i historii języka polskiego, teolingwistyki i kitabistyki jako subdyscyplin, translatologii zarówno w ujęciu językoznawczym, jak i literaturoznawczym, a także religioznawstwa (zwłaszcza dotyczącego islamistyki i biblistyki). Jest to bez wątpienia jedna z najwybitniejszych prac z zakresu humanistyki, jakie w ostatnich latach ukazały się na rynku wydawniczym.

Alicja Pihan-Kijasowa